

АНТИУНІЙНИЙ ВЕКТОР ДІЯЛЬНОСТІ ХОЛМСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО СВЯТО-БОГОРОДИЦЬКОГО БРАТСТВА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті Р. Шеретюк «Антиунійний вектор діяльності Холмського православного Свято-Богородицького братства в останній чверті ХІХ ст.» розкриваються особливості антиунійної діяльності Холмського православного Свято-Богородицького братства в останній чверті ХІХ ст., зокрема, аналізуються засоби і методи цієї діяльності, спрямовані на виховання місцевого населення «в дусі православ'я і російської народності».

Актуальність дослідження. Одним із засобів впливу самодержавства та Російської православної церкви на маси парафіян України в другій половині ХІХ ст. стали православні братства, прототипом яких були існуючі ще в ХV – ХVІ ст. при церквах і монастирях православні братства – об'єднання мирян і духовенства, покликані «оберігати православну віру». В ХІХ ст., у зв'язку з наростанням кризи Російської православної церкви, одним із виявів якої стало зростання релігійних індиферентних настроїв серед населення Російської імперії, а також з тим, що в 50-60-х рр. цього століття на Правобережжі активізувався польський національно-визвольний рух, кульмінаційним виявом якого стало польське повстання 1863 р., православні братства відродилися, як акцентує С.Жилюк, уже в новій якості – не оберігати православ'я, а насаджувати його [Жилюк С. І. Російська церква на Волині (1793-1917 р.). – Житомир, 1996. – С.58]. Вже в 1864 р. було опубліковано основні правила їхньої діяльності, згідно з якими вони повинні були передусім стати осередками пропаганди войовничого православ'я й культивування ідеї відданості царському самодержавству [Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.): Монографія. – Рівне, 2003. – С.67]. За допомогою братств було зроблено спробу взяти під контроль влади і церкви суспільну свідомість, спрямувати її у потрібне русло.

Постановка проблеми. Проблеми функціонування православних братств на західних та привіслянських теренах Російської імперії торкалися у своїх працях дореволюційні історики, зокрема А.А.Папков [Папков А.А. Церковные братства. – СПб., 1893] та І.І.Фудель [Фудель И.И. Основы церковно-приходской жизни. – М., 1894]. Зокрема, А.А.Папков у своїй студії проаналізував основні напрями і методи діяльності братств, яка була

---

* Шеретюк Р.М. – кандидат історичних наук, завідувач кафедри мистецтвознавства і культурології Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету.

«покликана сприяти Православній церкві і оберігати російську народність» [Папков А.А. Церковные братства. – С.49,51]. З російської радянської історіографії у цьому контексті відзначимо праці «Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): Критические очерки» [Отв. ред. Н.А.Смирнов. – М., 1969], а також «Русское православие: веки истории» [Науч. ред. А.И.Клибанов. – М., 1989], які подають вагомий фактологічний матеріал з життя братств. Серед сучасних вітчизняних релігієзнавчих студій виокремимо монографії С.І.Жилюка [Жилюк С. І. Російська церква на Волині (1793-1917 р.). – Житомир, 1996.] та Н.Г.Стоколос [Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – Рівне, 2003], у яких подається аналіз причин та дискурсу діяльності православних братств у другій половині XIX ст. Однак проблема нашого дослідження не була головним предметом зазначених наукових робіт, а також низки менш масштабних студій з історії Російської православної церкви XIX ст., внаслідок чого вона досі вивчена недостатньо, а відтак потребує більш детального розгляду та висвітлення. Зазначимо, що у своїй статті ми спиралися на такий вагомий джерельно-інформативний сегмент як матеріали офіційного церковного видання кінця XIX ст. «Волынские Епархиальные Ведомости», що вміщувало на своїх сторінках, зокрема, звіти обер-прокурора Синоду про становище православ'я в губерніях Південно-Західного краю та звіти про діяльність православних братств у цьому регіоні Російської імперії.

***Мета і завдання дослідження.** Мета даної наукової розвідки полягає у з'ясуванні антиунійної спрямованості діяльності Холмського православного Свято-Богородицького братства в останній чверті XIX ст., а завдання - аналіз засобів і методів, що використовувалися братчиками Холма у навчанні та вихованні місцевого населення «в дусі православ'я і російської народності».*

Основний зміст статті. Особливого значення російський уряд надавав створенню густої мережі православних братств на теренах Холмщини та Підляшшя, де на них покладали особливі розрахунки як на засіб боротьби з католицькою й уніатською пропагандою, зміцнення позицій Російської православної церкви. Зазначимо, що 28 березня 1875 р. Холмську уніатську єпархію постановою Синоду було приєднано до Варшавської. Це новоутворення отримало назву Холмсько-Варшавської єпархії, яку очолив Маркел Попель [Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – С.76]. Наслідком цього офіційного «возз'єднання» уніатів Холмщини і Підляшшя з Російською православною церквою стало вимушене переселення частини уніатського духовенства до Галичини, арешти та заслання «найбільш активних протидіючих елементів», каральні акції царського уряду, жертвами якого стало мирне населення краю.

Особливо трагічними були події в селі Пратуліні. Тут місцевого уніатського священика Курмановича арештували і разом з іншими

односельцями, котрі протидіяли утвердженню православ'я, ув'язнили в Седльцях. На його місце був присланий православний священник Урбан, однак пратулинські парафіяни його не прийняли, заявивши, що вони чекають на свого або іншого уніатського священника. Урбан доніс губернському керівництву про опір пратулинців, а те дало доручення поліції зміцнити позиції православного священника в селі силою. Та й це не допомогло: «народ з колами обступив церкву і не допускав православного священника». Тоді губернатор задіяв військо, яке почало стріляти в оборонців церкви. Внаслідок цього від куль загинуло 13 пратулинських селян. Жертви були і в інших підляських селах [Ленцик В. Українська Католицька церква в Росії до її ліквідації (1772-1839/75) // Берестейська унія (1596-1996): Статті й матеріали. – Львів, 1996. – С.108-109].

Свідченням того, що формальне проголошення возз'єднання уніатів Холмщини й Підляшшя з Російською православною церквою не було добровільним, стали масові протести населення цих теренів проти цього. «Люди не хотіли ходити до православних церков, не хотіли хрестити дітей у православній церкві, не хотіли ховати небіжчика на православному цвинтарі з православним священником» [Там само. – С. 109]. «Упорствующие» («затяті»), по суті, залишилися поза будь-якою церковною організацією: це не були вже уніати, бо їх церкву було зліквідовано; не стали вони й православними з огляду на неприйняття одержавленого уніфікованого православ'я в його російському варіанті. Саме тому частина з них, як наголошує Н.Стоколос, горнулася до Римо-католицької церкви. Але її духовенство не завжди наважувалося відкрито їх приймати до Костьолу [Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – С.76-77]. Відтак, одним із серйозних негативних наслідків цього «возз'єднання» стала проблема «упорствующих», тобто тих уніатів, які не визнали себе православними. За даними урядової статистики, станом на 1895 р. (через 20 років після офіційної ліквідації Уніатської церкви) у Холмській губернії їх було 73 тис. осіб, а в 1897 р. їх кількість становила вже 83 тисячі [Ленцик В. Українська Католицька церква в Росії до її ліквідації (1772-1839/75). – С.109].

З огляду на це стає зрозумілим, що релігійно-моральний стан возз'єднаних теренів непокоїв російське самодержавство й робив нагальним проведення виважених заходів із метою реалізації етноконфесійної політики «в дусі православ'я і російської народності». Як довідуємося зі звіту обер-прокурора Синоду за 1883 р., утвердження православ'я у возз'єднаних парафіях Холмсько-Варшавської єпархії йшло «прогресивно», тобто результативно в тих місцевостях, де діяли православні братства (Люблінська губернія). В інших, зокрема Седлецькій і Сувалкській губерніях воно посувалося «повільно», а в деяких навіть «впало» внаслідок «різних несприятливих обставин», серед яких очільник Синоду назвав: 1) ярмарки в недільні й святкові дні до закінчення богослужіння в храмах; 2) відзначання католицьких свят за григоріанським календарем, що випереджали

православні на 12 днів, а іноді й на декілька тижнів, унаслідок чого православні свята, що святкуються пізніше, для простого народу втрачають своє значення і важливість; 3) переслідування католиками й «затятими в унії фанатиками» своїх односельчан за відвідування ними православних церков і дотримання церковних треб за православним обрядом [Состояние православия в Западных и Холмско-Варшавской епархиях. Из Всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода за 1883 год // Волынские Епархиальные Ведомости (далі – ВЕВ). – 1886. – №1-2. – Ч.неоф. - С.20-21]. Як наголошував обер-прокурор Синоду К.П.Победоносцев, «зухвалість і відвага затятих, котрі стоять під особливою опікою ворогів церкви й держави, доходить до того, що вони відкрито переслідують православних, які в затятих парафіях переживають час гонінь» [Там само. – С.21]. У високопоставлених російських урядовців викликало занепокоєння намагання місцевого римо-католицького духовенства «через прадавню ворожість до всього російського і православного» «всіма засобами принизити значення православного духовенства й підірвати довір'я до нього ще не зміцнілих у вірі синів православної церкви» [Там само. – С.22].

Дієвим співучасником і виконавцем імперської самодержавної програми навчання і виховання народу «в істинах православної віри і в правилах благочестя» стає православне братство як «найкраща перевірена досвідом і найбільш доцільна організація для освітньої і загалом морально-благодійної діяльності парафій» [ВЕВ. – 1899. – С.810]. Зауважимо, що братства здавна існували на приєднаних від Польщі губерніях і приєднаних «від унії» церквах. Однак у «період очищення греко-уніатського обряду від латинських домішок, братства деяких церков ухилилися від виконання безпосереднього свого завдання - сприяти задоволенню церковнопарафіяльних потреб, спрямувавши свою діяльність на протидію мірам, направленим на очищення обряду» [Церковно-приходские попечительства и православные братства в Западных и Холмско-Варшавской епархиях в 1878 году // ВЕВ. – 1880. - №7. – Ч.неоффиц. – С.463]. Відтак, ці братства стали на захист власної уніатської культурно-обрядової традиції, що глибоко вкорінилася на цих теренах. З огляду на це, вони, «як протидіючий елемент», були відсторонені від впливу на церковні справи. Та з часом, особливо після возз'єднання Холмської Русі з Російською православною церквою, місцеве епархіальне духовенство ініціювало створення таких товариств, діяльність яких «може принести безсумнівну користь не лише в господарському, але й релігійному відношенні» [Там само. – С.463].

Саме тому в цьому регіоні робилося все необхідне для створення розгалуженої мережі православних братств. Зокрема, на Холмщині на цій ниві досить успішно діяло Холмське православне Свято-Богородицьке братство, яке 15 травня 1882 р. «за всепідданнішою доповіддю» обер-прокурора Св.Синоду К.П.Победоносцева імператор Олександр III прийняв під «Своє Височайше покровительство» [Принятие под высочайшее покровительство Холмского православного Свято-Богородицкого Братства //

ВЕВ. – 1882. – С.604]. 19 листопада 1882 р. воно отримало «спеціальний знак» для своїх членів, затверджений комітетом міністрів Російської імперії. 29 січня 1883 р. імператор затвердив зображення цього знаку [Состояние православия в Западных и Холмско-Варшавской епархиях. Из Всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода за 1883 год // ВЕВ. – 1886. – №1-2. – Ч.неоф. - С.26]. Крім того, це братство отримало від Синоду фінансову допомогу в розмірі 250 рублів [Там само. – С.28]. Зрештою, у 1886 р. обер-прокурор Св.Синоду передав Варшавському владиці Леонтію 3 тисячі рублів з повідомленням про те, що цю допомогу передав «Государ Император, з уваги до корисних релігійно-моральних цілей запровадження Холмсько-православного братства» [Высочайшее пособие Холмскому братству // ВЕВ. – 1886. - №8. – Ч.неоф. – С.243-244]. Відтак, Холмське православне Свято-Богородицьке братство, з огляду на увагу до нього російських урядових кіл і вищого православного духовенства, а також явні преференції, стало вагомим інструментом самодержавної політики денаціоналізації та русифікації регіону.

Одним із головних завдань його діяльності було досягнення «умиротворення колишнього уніатського населення» [Деятельность Холмско-Варшавского православного братства // ВЕВ. – 1886. - №35. – Ч.неоф. – С.1133]. Для цього братство практикувало організацію паломництв «особливо затятих» до «відомих російських православних святинь», а також запровадження особливих місій, які «мали бути спрямовані на піднесення православ'я і переконування затятих». Братчиками навіть були розроблені своєрідні настанови для більш успішного виконання поставлених цілей. По-перше, було визнано «доцільним» проводити «по можливості урочистіше» богослужіння в храмові свята і влаштовувати, «де це є необхідним», хресні ходи. По-друге, важливим приписом у цій справі було «посилити й покращити проповідництво». По-третє, священнослужителі мали «умовляти затятих у помилках парафіян і своїм суворим благочестивим життям подавати народу добрий приклад» [Там само].

Крім того, працюючи «на задоволення релігійно-моральних потреб місцевого воз'єданого (православного. – Авт.) населення», Холмське братство ініціювало видання «творів, які своїм змістом і спрямованістю могли б пробуджувати й розвивати у воз'єданого населення усвідомлення початкової спорідненості зі всією іншою Руссю і зміцнювати його в істинах святого православ'я, а також роз'яснювати простому народу вчення віри і розсіювати в ньому різні помилки, що склалися в часи унії і підтримуються католиками» [Состояние православия в Западных и Холмско-Варшавской епархиях. Из Всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода за 1883 год // ВЕВ. – 1886. – №1-2. – Ч.неоф. – С.26]. Саме тому братська рада видала «для народу» п'ять брошур: «Город Холм и его древняя святыня – чудотворная икона Богоматери», «Явление чудотворной иконы Богоматери в Лесне, в связи с другими современными событиями на Руси», «Памятник древнего православия в Люблине – православный храм и существовавшее

при нем братство», «О древнейшем существовании православия и русской народности в привислинском крае и Галиции», «Спасительная пища для всех благомыслящих христиан» [Там само. – С.26-27].

Водночас, на згадку про «священне коронування Його Імператорської Величності» з метою заохочення учнів Холмського духовного училища, у якому навчалися переважно діти місцевих селян, до більш успішного студіювання основ «християнського благочестя», братство запровадило 6 стипендій по 6 рублів у місяць на кожного стипендіата.

Також увага цього братства була звернута на благоустрій парафіяльних церков, зокрема на облаштування їх ризницями та оздоблення іконами й церковним начинням. Так, братчиками Холмського Свято-Богородицького братства було видано 200 рублів на облаштування іконостасу й престолу в будівлі колишнього пратулинського римо-католицького костелу, що був переданий у православне відання. Його заходами було передано «священно-служебні речі» 27 парафіяльним церквам регіону. Зрештою, звертає на себе увагу кількість розданих братством місцевому населенню православних культових предметів: хрестиків – 10 тисяч, різних «священних та історичних зображень» – 3 тисячі, медальйонів із зображенням Холмської Чудотворної ікони Божої Матері – 650, історичних брошур – 6 тисяч 500 екземплярів, різних брошур і книг духовно-морального змісту – 600 і молитовників – 6 тисяч екземплярів [Там само. – С.27].

Ще одним важливим напрямом діяльності Холмського православного Свято-Богородицького братства була місіонерська праця. За твердженням К.Левитського, братчики-місіонери не лише «послужили велику службу» як «наглядачі та охоронці чистоти віри православної у важкий час єзуїтських і уніатських переслідувань», а «і в наш час – час розвитку релігійно-національних начал» «спрямовують свої турботи на доліковування тих виразок і зміцнення сил, які були виснажені багатовіковим іноземним ярмом, об'єднують парафію в одну родинну сім'ю братів і сестриць, спонукають народ до загальних, одноголосних дій на користь церкви і школи, на благо вітчизни і ближніх» [Левитский К. Церковно-просветительская деятельность на Волыни // ВЕВ. – 1893. – №18. – Ч.неоф. - С.564].

З огляду на те, що на Холмщині перешкодою до поширення і утвердження православ'я були «затяті», то значна увага холмських братчиків була приділена саме цій проблемі. Як довідуємося із заяви місцевого благочинного, парафіяльному священику дуже важко було впливати на «упорствующих» шляхом переконань, оскільки останні «завжди уникають розмови зі священиком про віру і як тільки священик починає з ними говорити про віру, то вони, не кажучи ні слова, одразу йдуть від нього, або ж на питання священика відповідають сміхом, або відкритою образою» [Условия, препятствующие распространению и утверждению православия в западном крае // ВЕВ. – 1887. – №33. – Ч.оф. - С.1051]. Зрозуміло, що за такої налаштованості опірних, священику дуже важко було дієво вплинути на них. З огляду на це, Холмське православне Свято-Богородицьке братство визнало

«доцільним і корисним» поширювати й утверджувати православ'я між опірними «посередництвом тямущих і розумних селян, котрі вповні укріпилися у православній вірі» [Там само]. Братчиками було вирішено спорядити цих «особливо вибраних осіб» книгами та іконами з тим, щоб вони, поширюючи їх серед населення по дешевій ціні, водночас під керівництвом досвідчених священиків, напучували «упорствующих по своєму разумению» [Там само]. На перший час «для досвіду» членами Холмського Свято-Богородицького братства були вибрані два возз'єднаних селянина Седлецької губернії, з платнею 120 рублів на рік кожному, і направлені книгоношами в деякі парафії на Підляссі. За переконанням братчиків, така діяльність книгонош принесе справі православ'я безумовну користь, «остаточно витіснивши польсько-католицькі твори й латинські зображення святих, а також поселить недовір'я в серцях опірних до своїх лідерів, а потім наведе їх і до православ'я» [Там само].

Зрештою, за ініціативи та сприяння Холмського Свято-Богородицького братства у 1882 р. у Холмі було відкрито церковно-археологічний музей. Його поява була пов'язана з тим, «щоб зберігати вцілілі від часу нечисленні пам'ятки древнього існування православ'я і російської народності», а також із метою «підтримки в місцевому російському населенні свідомості своїх релігійних переконань і національних особливостей» [Церковно-археологический музей в г. Холме // ВЕВ. – 1882. – №32. - С.1031-1032]. Зауважимо, що ретельне збереження і вивчення «цих не рідко дорогоцінних пам'яток православ'я і російської народності» мало для ініціаторів та очільників братського руху не лише наукове чи сакральне значення, а й виразний політичний підтекст.

Отже, функціонування Холмського православного Свято-Богородицького братства у останній чверті ХІХ ст. було пов'язане із необхідністю «на місцях», де свого часу існувала унія, поширювати й утверджувати православ'я. Ініціатором його постанови було світське та духовне керівництво Російської імперії, яке розглядало православне братство як могутній інструмент протидії і боротьби з унією та латинством і «найкращим перевіреним предками засобом зміцнення й процвітання православ'я». Як показала практика, релігійно-освітня діяльність цієї установи в «дусі православ'я і російської народності», а також наполеглива місіонерська діяльність частково сприяли утвердженню в місцевого населення православної віри як «істинного благочестя». Крім того, церковно-упорядкувальна діяльність братства, відкриття церковно-археологічного музею, у якому зберігалися, зокрема, й предмети і речі уніатської культово-обрядової традиції як нагадування про колишній «розкол» у суспільстві – все це, безумовно, сприяло проведенню широкомасштабної державної політики з денационалізації, уніфікації та оросіяненню поліетнічного та поліконфесійного населення привіслянських губерній Російської імперії.

А н о т а ц і ї

В статье Р. Шеретюк «Антиунионный вектор деятельности Холмского православного Свято-Богородицкого братства в последней четверти XIX века» исследуется антиунионный вектор деятельности Холмского православного Свято-Богородицкого братства в последней четверти XIX в., в частности, средства и методы, направленные на воспитание местного населения «в духе православия и русской народности».

This article R. Sheretyuk «Antiunion sphere of activities of Holm Orthodox Saint Bogorodyts'kiy confraternity in the last quarter of the XIX century» researches the antiunion sphere of activities of Holm Orthodox Saint Bogorodyts'kiy confraternity in the last quarter of the XIX century especially means and methods that aimed at the upbringing the local residents «in the spirit of Orthodoxy and Russian nationality».

О. Жуковський * (м. Житомир)

УДК 94(477)''19''

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ у 20-ті рр. ХХ ст.

У статті О.І. Жуковського «Діяльність польських релігійних організацій на території Правобережної України у 20-ті рр. ХХ ст.» на основі архівних документів вперше в українській історіографії проаналізована діяльність польських етнічних релігійних організацій Правобережної України у 20-ті рр. ХХ століття.

Ключові слова: польська етнічна меншина, костел, ксьондз, польські католицькі гуртки.

У контексті сучасних євроінтеграційних прагнень України необхідним для неї є розвиток громадянського суспільства, місцевого самоврядування, регіональних ініціатив, міжетнічної злагоди. Значна роль в цьому контексті відводиться різноманітним громадським організаціям, товариствам, фондам, в тому числі й тим, які функціонують при окремих етнічних громадах. На особливу увагу з боку влади, науковців заслуговує такий поліетнічний регіон, як Правобережна Україна, де польське представництво було і є дуже вагомим. Тому дослідження польських релігійних організацій, гуртків, що діяли у 20-х рр. ХХ ст., безперечно є актуальними. Поставлена

* Жуковський О.І. – кандидат історичних наук, виконуючий обов'язки доцента кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.